

İlahiyat Fakültesi Lisans Programında Felsefe Tarihinin Konumu ve İşlevi

Fatih TOKTAŞ | <https://orcid.org/0000-0002-3040-1249>

Prof. Dr. | Yazar | fatih.toktas@deu.edu.tr

Dokuz Eylül Üniversitesi | <https://ror.org/00dbd8b73>

Felsefe Tarihi | İzmir, Türkiye

Öz

Bu makale, ilahiyat fakültelerinin kurumsal/resmi ve kültürel/bilimsel olmak üzere iki temel işlevine odaklanarak felsefe tarihi dersinin, bu fakültelerin lisans programlarındaki konumunu ve işlevini incelemektedir. İlahiyat fakülteleri kurumsal açıdan Diyanet İşleri Başkanlığı için din görevlileri ve Millî Eğitim Bakanlığı için öğretmenler yetiştirirken; kültürel açıdan dinî bilgi ve düşünceleri anlama, aktarma ve yorumlama süreciyle günümüzün sorunlarına geçerli çözümler üretme sorumluluğunu taşımaktadır. Bu sorumluluğun yerine getirilebilmesi için lisans programlarının kültürel miras ile günümüz arasında bir koordinasyon kurması gerekmektedir. Bu bağlamda makale, felsefe tarihi dersinin ilahiyat fakültesi lisans programındaki konumu ve işlevini, üç temel noktadan incelemektedir. Birincisi, dersin öğrenciye doğru akıl yürütme ve eleştirel düşünme yetkinliği kazandırmasıdır. İkincisi, felsefe tarihi dersinin İslam kültür ve düşünce mirasını bütüncül bir biçimde anlamaya katkı sağlamasıdır. Bu çerçevede felsefe tarihi; hem İslâm felsefesi, kelam ve felsefi tasavvufun birbirleriyle hem de bu disiplinlerin felsefe ile bağlantılarının keşfedilmesine imkân tanır. Üçüncü olarak felsefe tarihi dersi aracılığıyla ilahiyat lisans öğrencisi, dinî metinleri anlamak ve yorumlamak suretiyle günümüzün gerçek ve geleceğin olası sorunlarını kavrayarak çözüm perspektifleri geliştirmeleri mümkün olacaktır. Felsefe birikimi ile zenginleştirilen ilahiyat fakültesi programı, ilahiyat lisans öğrencilerine sadece geçmişe odaklanmayan, aynı zamanda moderne ve hatta geleceğe yönelik bir vizyon kazandırmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte felsefe tarihi dersinin bu kazanımları sağlaması için birtakım sorunların çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Öncelikle felsefe ile felsefe tarihi arasındaki dengenin doğru kurulması ve felsefenin amaç, tarihin araç olduğunun kavratılması önemlidir. Bu noktada tarih, felsefeye bir içerik kazandırmakta ve bu birikim çağımızda ortaya çıkan sorunları anlamak ve çözmek için geçmişin tecrübesini aktarmaktadır. Felsefe ise insan zihninin çabasının bir ürünü olup ele aldığı sorunlar ve bu sorunlara yanıt bulma girişimi olan akıl yürütmeye dayanmaktadır; dolayısıyla tarihin felsefe etkinliği için bir gereklilik olmakla birlikte hedeflenenin felsefe yapma becerisini kazandırmak olduğu vurgulanmaktadır. Bu duyarlılık, ilahiyat fakültelerinin lisans programlarında felsefe tarihi dersinin kredisinin belirlenmesine ilişkin tartışmalara da yön verebilir. İlahiyat fakültelerinin geniş müfredatı nedeniyle felsefe tarihine ayrılmak zamanın sınırlı olacağı açıktır. Bu bağlamda felsefe bölümleri lisans programındaki Felsefeye Giriş dersine dikkat çekilebilir. Bu ders, felsefenin temel disiplinlerinin sorularını ve yanıtları sistematik bir biçimde ele alan bir içeriğe sahiptir ve ne yazık ki ilahiyat fakültelerinin çoğunun lisans programında zorunlu dersler arasında değildir. Bu durum, Thales'ten başlayan bir felsefe tarihi anlatısı, ilahiyat öğrencilerinde felsefe tarihinin ne olduğu ve ne işe yaradığına dair bilincin oluşmasını büyük ölçüde engellemektedir. Tarihsel birikimin tüketilmez oluşundan dolayı bir seçme yapmanın kaçınılmaz olması ve felsefeye giriş dersinin genel bir çerçeve kazandırdığı hususu göz önüne alındığında ilahiyat fakülteleri lisans programında yer alan felsefe tarihinin içeriğinin belirlenmesi hususunda yön verici bir ölçüt önermek mümkün gözükmemektedir. Bu ölçüt, felsefeyi sistematik biçimde ele alınırken her disiplinin kendi içindeki sorunların ve cevapların gelişimini tarihsel biçimde incelemektir. Bir başka deyişle, "Felsefeye Giriş" için kaleme alınan yazma geleneğinin felsefe tarihi birikiminin eklenmesiyle zenginleştirilen sistematik bir felsefe tarihi yazımıdır. Son olarak, sistematik-tarihsel içerikli felsefe tarihinin, anlatıma dayalı ders işleyişi yerine soru-cevap yoluyla öğrencilerin derse aktif katılımını arttıracığı ve böylelikle beklenen çıktılara ulaşmayı kolaylaştıracağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

İlahiyat Fakültesi Lisans Ders Programı, Felsefe Tarihi, Felsefe Öğretimi, İslam Düşüncesi, İslam Felsefesi.

Atıf Bilgisi

Toktaş, Fatih. "İlahiyat Fakültesi Lisans Programında Felsefe Tarihinin Konumu ve İşlevi". *Rize İlahiyat Dergisi* 30 (İlahiyat Bilimlerini Yeniden Düşünmek Özel Sayısı 2025), 91-101.

<https://doi.org/10.32950/rid.1783149>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körmeye

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 12.09.2025

Kabul Tarihi: 21.12.2025

Yayın Tarihi: 30.12.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Position and Function of The History of Philosophy in The Undergraduate Curriculum of Faculties of Theology

Fatih TOKTAŞ | <https://orcid.org/0000-0002-3040-1249>

Prof. Dr. | Author | fatih.toktas@deu.edu.tr

Dokuz Eylül University | <https://ror.org/00dbd8b73>

History of Philosophy | İzmir, Türkiye

Abstract

This article focuses on the two fundamental functions of faculties of theology—bureaucratic and cultural—by examining the position and role of the history of philosophy course within their undergraduate programs. Faculties of theology, on the bureaucratic level, train religious officials for the Presidency of Religious Affairs and teachers for the Ministry of National Education; on the cultural level, they bear the responsibility of understanding, transmitting, and interpreting religious knowledge and thought in order to find valid solutions to contemporary problems. To fulfill this responsibility, undergraduate programs must establish coordination between cultural heritage and the present. In this context, the article analyzes the position and function of the history of philosophy course in the undergraduate curriculum of faculties of theology through three main points. First, the course develops in students the ability to reason correctly and to think critically. Second, it contributes to a comprehensive understanding of Islamic cultural and intellectual heritage. Within this framework, the history of philosophy enables the exploration of the interconnections among Islamic philosophy, kalām, and philosophical Sufism, as well as their relations with philosophy in general. Third, through the history of philosophy course, theology students may be able to develop perspectives for addressing present realities and potential future issues by understanding and interpreting religious texts. Enriching the curriculum of faculties of theology with philosophical knowledge provides students not only with a retrospective focus but also with a vision oriented toward modernity and even the future. However, several issues must be resolved for the history of philosophy course to deliver these outcomes. Foremost among them is establishing the proper balance between philosophy and its history, and fostering the understanding that philosophy is the goal and history is the means. In this respect, history supplies philosophy with content and transmits the accumulated experience of the past to understand and resolve contemporary problems. Philosophy, as a product of human intellectual effort, addresses questions and attempts to answer them through reasoning; thus, while history is necessary for philosophical activity, the ultimate aim is to acquire the skill of doing philosophy. This awareness may also guide debates over the credit allocation of the history of philosophy course in undergraduate theology programs. Given the broad curricula of faculties of theology, it is clear that the time devoted to the history of philosophy will be limited. In this context, attention may be drawn to the “Introduction to Philosophy” course offered in philosophy departments. This course systematically addresses the questions and answers of philosophy’s main disciplines, yet unfortunately is not a compulsory course in theology undergraduate programs. As a result, the traditional narrative of the history of philosophy beginning with Thales largely prevents theology students from forming an understanding of what the history of philosophy is and what it is for. Considering the inexhaustibility of the historical tradition and the inevitability of selectivity, as well as the general framework provided by an introductory course, it appears possible to propose a guiding criterion for determining the content of the history of philosophy in undergraduate theology programs. This criterion is to examine philosophy systematically while historically tracing the development of each discipline’s problems and responses. In other words, it is a systematic history of philosophy writing enriched by integrating the historical tradition into the genre of texts written for “Introduction to Philosophy.” Finally, it is suggested that a systematic-historical approach to the history of philosophy, by replacing narrative-based instruction with question-and-answer methods, will enhance students’ active participation in class and thus facilitate the achievement of expected learning outcomes.

Keywords

Undergraduate Program of Faculties of Theology, History of Philosophy, Philosophy Teaching, Islamic Thought, Islamic Philosophy.

Citation

Toktaş, Fatih. “The Position and Function of The History of Philosophy in The Undergraduate Curriculum of Faculties of Theology”. *Rize Theology Journal* 30 (Special Issue of Rethinking the Theological Sciences 2025), 91-101.

<https://doi.org/10.32950/rid.1783149>

Publication Information

Type

Research Article

Peer-Review: Double anonymized - Two External

Process Information

Date of Submission: 12.09.2025

Date of Acceptance: 21.12.2025

Date of Publication: 30.12.2025

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Ethics Committee Approval

Ethics committee approval is not required for this study.

Plagiarism Checks

Yes – iThenticate

Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İlahiyat fakültelerinin, biri kurumsal diğeri kültürel olmak üzere iki temel işleve sahip oldukları söylenebilir. Bürokratik açıdan bu fakülteler; Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde din hizmetlerinin kamusal olarak yerine getirecek din görevlileri, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde de ilk ve orta öğretim programlarında, başta din kültürü ve ahlak bilgisi olmak üzere din ve kültür ağırlıklı zorunlu ve seçmeli derslerini öğretecek olan öğretmenler yetiştirmek amacını taşımaktadır. Kültürel olarak ise ilahiyat fakültelerinin, genelde din ve özelde İslâm üzerine ülkemiz kültür dünyasına katkı sağlaması beklenir. İster bürokratik isterse kültürel olsun ilahiyat fakülteleri; dinî bilgi ve düşünceyi anlama, aktarma ve yorumlama süreciyle günümüzün sorunlarına geçerli çözümler bulma sorumluluğunu taşımaktadır. Bu sorumluluğun yükünü gereğince taşıyabilmeleri için fakülte lisans programlarının, hem tarihsel birikimi ve dolayısıyla naklî ilimleri hem de çağdaş dünyanın gelişimini ve dolayısıyla bilimsel ve beşeri bilimleri kapsaması ve dahası kültürel miras ile günümüz arasında bir bağlantı ve koordinasyon kurması beklenmektedir.

Bu makale, kurulması hedeflenen koordinasyon bağlamında felsefe tarihi dersinin, ilahiyat fakültesi lisans programındaki konumu ve işlevini, üç temel noktadan tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Bunlardan ilki; felsefe tarihi ile mantık ve eleştirel düşünme yöntemleri arasındaki ilişkiyi, ikincisi felsefe birikimi ile İslâm dünyasındaki bilimsel üretim arasındaki etkileşimi ve sonuncusu ise felsefe birikiminin, günümüzün bilimsel ve toplumsal sorunlarını anlama ve bunlara çözüm önerileri geliştirme noktasındaki olası katkısı ele alınacaktır. Sonuç bölümünde, felsefe tarihinin ilahiyat lisans programındaki yerinin ve önemine dair bir değerlendirme sunulacaktır.

Bu makale, kavramsal-analitik ve tarihsel-karşılaştırmalı bir yöntem izlemektedir. Mantık, kelam ve İslâm felsefesi tarihi derslerinin yaklaşımları ile karşılaştırılmak suretiyle felsefe tarihinin lisans programlarındaki işlevi, disiplinler arası bir perspektifle tahlil edilecektir. İlahiyat fakülteleri lisans programında felsefe tarihi dersine ilişkin literatür, genellikle ilahiyat programlarının yapısı ve öğrencilerin felsefe derslerine yönelik tutumları bağlamında ele alınmıştır. Ancak felsefe tarihi dersinin, ilahiyat lisans programı içinde mantık, eleştirel düşünme ve çağdaş bilimsel-toplumsal sorunlarla ilişkisi çerçevesinde bütüncül biçimde değerlendirildiği çalışmalar sınırlıdır. Bu makale, sözü edilen boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır.

1. Felsefe Tarihi, Mantık ve Eleştirel Düşünme Becerileri

Bu başlığın amacı, felsefe tarihi dersinin ilahiyat lisans programında öğrencilerin akıl yürütme ve eleştirel düşünme becerilerini nasıl geliştirdiğini, tarihsel örnekler üzerinden kuramsal bir çerçeve içinde ortaya koymaktır. Bu bağlamda felsefe tarihi, geçmişte dile getirilmiş görüşlerin nakli değil, akıl yürütme tarzlarının örnekler üzerinden öğrenildiği bir düşünme pratiği olarak ele alınacaktır.

Felsefe ile akıl yürütme arasındaki ilişki, felsefenin doğuşuna kadar geri götürülebilir. Aristoteles, “Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler”¹ şeklindeki ifadesiyle felsefenin bilmeye dair temel motivasyonunu açık bir biçimde dile getirmiştir. Aristoteles, felsefenin ortaya çıkışının temelini açıklamakla yetinmemiş, felsefenin bilgiyle taçlanması sağlayacak bir felsefe yapma yöntemini yani mantık disiplini kurmuştur. Thales’ten kendi zamanına kadar Yunan filozoflarının görüşlerini aktarması ve değerlendirmesinden dolayı ilk felsefe tarihçisi olarak kabul edilen Aristoteles, sözü edilen filozofların akıl yürütme yöntemlerine dayanmadığını iddia etmemiştir. Ne var ki sofistlerin, bilinçli bir biçimde dili uygun olmayan biçimde kullandıklarını ve böylece akıl yürütmeyi yolundan saptırdığını da görmezlikten gelmemiştir. Bu gerilimi göz önünde bulundurmuş olsa gerek Aristoteles, akıl yürütme sürecini kontrol etmeyi amaçlayan bir yöntem olarak mantık disiplini kurmuş ve mantık, felsefe yapmanın bir yöntemi olarak kabul edilmiştir. Böylece felsefe tarihi, büyük ölçüde mantık disiplininin pratik uygulama alanı olarak görülebilir. Bu durumda felsefe tarihi, felsefi konuların hangi akıl yürütme tarzlarında kurulduğunu felsefe öğrencilerine gösteren bir birikime dönüşmektedir.

Felsefe ile akıl yürütme arasındaki kopmaz ilişkiyi, İslâm düşünce tarihinin oldukça çetrefilli bir tartışması bağlamında açıklığa kavuşturmayı deneyebiliriz. İbn Rüşt, sürekli yaratma teorisini benimseyerek evrenin ezeli oluşunu açıkça savunurken, Fârâbî ve İbn Sînâ sudur teorisi çerçevesinde evrenin ezeliliğini dolaylı biçimde temellendirmişlerdir. Buna karşılık kelimacılar evrenin hadis olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bu iki karşıt yaklaşım arasındaki farklılığın, taraflardan birinin zorunlu olarak bir akıl yürütme hatası yaptığı şeklinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmaya açıktır. Adı anılan İslâm filozoflarının akıl yürütmesi şu şekilde dile getirilebilir: I) Tanrı’nın zatı ile sıfatları birbirinden ayrılamaz. II) Tanrı’nın yaratmadan yani nimet vermekten, cömertlik yapmaktan geri kalacağı bir an yoktur. III) O halde (Tanrı’nın yaratmasının ezeliliğinden dolayı) evren de ezelidir. Kelamcıların yaklaşımı ise; I) Evrende var olan her şey ve dahası evrenin kendisi hadistir. II) Her hadis olanın bir muhdisi vardır.

¹ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2. Basım, 1996), 980a 75.

III) O halde Allah, evrenin muhdisidir. Her iki akıl yürütme, “biçimsel” olarak doğru olsa da, birbirine tamamen zıt iki görüş barındırmaktadır. Adı anılan İslâm filozoflar, evrenin ezeliliğini ve kelamcılar ise evrenin hadis olduğunu benimsemektedir.² Bu durumda, doğru akıl yürütme kurallarının uygulanmasına karşın felsefede farklı sonuçlara nasıl ulaştığının açıklanması sorunu ortaya çıkmaktadır.

Aynı akıl yürütme ilkelerine uymalarına karşın düşünürlerin veya akımların, birbirine taban tabana zıt olan görüşleri nasıl ileri sürebildikleri sorunun çözüme kavuşturulabilmesi için, akıl yürütmenin biçim ve içerik yönü arasında kesin bir ayrımın bulunduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bir başka deyişle akıl yürütmede uyulması gereken ilkeler ile akıl yürütmeye konu olan içerik birbirinden farklı iki alanı göstermektedir. Sözelimi; I. Bütün balıklar uçar. II. Sardalye bir balıktır. III. O halde sardalye uçar. Tümel olan I. önerme bir içerik yani bilgi hatası içerdiğinden dolayı bu akıl yürütme, biçimsel olarak doğru olsa bile geçersiz bir akıl yürütmedir. Bilimin çağımızda ulaştığı düzeyde bile, biri evrenin ezeliliğini diğeri ise sonradanlığını/hadisliğini savunurken taraflardan birinin “içerik” hatası yaptığı söylenebilir mi? 18. yüzyılda Kant, evrenin ezeliliği ya da sonradanlığı meselesinin felsefi bir antinomi olarak kalacağını ve asla çözülemeyeceğini ilan etmemiş miydi?³ Hem felsefi çıkarımlar hem de bilimsel ilerleme sözü edilen sorunu çözmede yetersiz veya başarısız kalıyorsa, ortaçağlarda İslâm filozofları ile Gazzâlî örneğinde kelamcılar arasındaki fırtınalı tartışmaların hem o dönemde hem de günümüzde bir değeri bulunmamakta mıdır?

Felsefe ile eleştirel düşünme arasında kurulabilecek bir bağlantı, sözü edilen sorunun çözüme kavuşturulmasına bir kapı aralayacaktır. Ne var ki bu kapının aralanması için öncelikle mantık ile eleştirel düşünme arasında kesin bir ayrım olduğu kabul edilmelidir. Biçimsel olarak doğru ama sonuç olarak geçersiz akıl yürütmeler göz önüne alındığında, biçim ile içerik arasında bir ayrım olduğu hususu zaten yeterince gösterilmiştir. Bütün balıkların uçmayacağı hem günlük tecrübeye hem de bilimsel bilgiye aykırı olduğundan dolayı, doğru biçimde işleyen bir akıl yürütmenin yanlış sonuçlanacağını ortaya koymak son derece kolaydır. Ancak günlük deneyime de bilimsel bilgiye de konu olmayan ve birbirleriyle karşıt ya da çelişik önermeler söz konusu olduğunda felsefe “tek” bir karara veya sonuca ulaşmak zorunda mıdır? Bu sorunun cevabı, eleştirel düşünme kavrayışında bulunabilir. Eleştirel düşünme; bir bilginin ya da görüşün her açıdan sorgulanması, tahlil edilmesi ve en nihayetinde değerlendirilmesidir.⁴

Evrenin ezeli mi yoksa hadis mi olduğu sorunu bağlamında Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslâm Meşşâî filozofları ile Gazzâlî örneğinde kelamcılarının yaklaşımını, eleştirel düşünce bağlamında bir değerlendirme girişiminde bulunabiliriz. İbn Rüşd’ün de vurguladığı gibi, ister İslâm filozofu isterse kelamcı olsun her Müslüman düşünür, Allah’ın varlığı ve birliğine hem de evrenin Allah’ın yaratısı olduğunu kabul etmektedir.⁵ O halde aralarındaki görüş ayrılığı, ancak bir paradigma farklılığı ile açıklanabilir. Buna göre İslâm kelamcısı Allah’ın birliğini vurgulamak için, önce Tanrı ile evren arasında yaratan/yaratıcı arasında kesin bir çizgi çizer ve bu çizgiyi derinleştirmek adına Tanrı’ya kadim ve evrene hadis niteliğini özgü kılar. Her ne kadar gayelerini kavramış olsalar da İslâm filozofları, kelamcılarının yaklaşımındaki bir “gedikten” rahatsızdırlar. Tersten deizm olarak adlandırılabilir olan bu gedik, tabir-i caizse “işsiz Tanrı” fikrini çağrıştırmaktadır. Bir başka deyişle deizmin Tanrısı, evreni yaratıp onu kendi işleyişine bırakan “emekli Tanrı” ise, hudus fikriyle kelamcılarının Tanrısı da öncesinde işsiz olup daha sonra iş bulan Tanrı fikrini çağrıştırmaktadır. Bu boşluğu kapatmak ve böylesi bir çağrışımdan kaçınmak için adı anılan İslâm filozofları, ontolojik bir varlık ile gölgesi arasındaki farkı vurgulayarak evrenin ezeli olmasında bir beis görmemişlerdir. Çünkü onlar için önemli olan, Tanrı’nın her an bir işte, bir yaratmada olmasıdır.

Kelamcılarının da İslâm filozoflarının bu yaklaşımlarının farkında oldukları söylenebilir. Ancak onlara göre daha önemli olan husus; Tanrı’nın zatı ile sıfatlarını ayırt etmek ve böylece Allah’ın yaratma sıfatını ötelemek pahasına da olsa, Allah’ın birliği hususunda en ufak bir düşünce sapmasına düşülmemesidir. Sonuç olarak İslâm Meşşâî filozofları ile İslâm kelamcılarının, iki farklı Tanrı ve Tanrı-evren ilişkisi tasavvuruna yani iki ayrı paradigmayı benimsedikleri söylenebilir. Her ikisi de kendi içlerinde tutarlı olan bu iki paradigma, İslâm dünyasındaki felsefi birikimi zenginleştirmekte ve eleştirel düşünme aracılığıyla düşünsel derinlikleri keşfedilebilmektedir. Böylece felsefe tarihi, bir yandan mantıksal akıl yürütmelere dayanarak görüşlerin nasıl inşa edildiğini gösterirken diğer yandan eleştirel düşünme aracılığıyla görüşlerin dayandığı paradigmaların keşfedilmesini, tahlil edilmesini ve belki de son kertede yenilenmesini imkân sağlayacak bir birikim sunmaktadır. Bu durumda felsefe tarihinin, bir yandan akılsal yürütme yetkinliği sağlarken diğer yandan eleştirel düşünme becerilerini geliştirdiği söylenebilir.⁶

² Fatih Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2013), 105-114.

³ Heinz Heimsoeth, *Kant’ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 3. Basım. 2007), 66-67.

⁴ Hakan Gülveren, *Eleştirel Düşünme* (Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık, 2020), 21-29.

⁵ İbn Rüşd, *Faslü’l-mekâl fi mâ beyne’l-hikme ve’ş-şer’i’a mine’l-ittisâl (Felse Din İlişkileri içinde)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 10. Baskı, 2017), 94-97.

⁶ Ahmet Yıldız, “İlahiyat Fakülteleri Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı 3. Koordinasyon Toplantısına Dair Bir Değerlendirme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 146; Nurullah Altaş – Büyük, Celal. “Öğretmen Yetiştiren Kurum Olarak İlahiyat Eğitiminin Genel Hedefleri Altında Din Eğitimi ve Din

2. Felsefe Tarihinin İslam Kültürünü Anlamaya Katkısı

İslam fetihlerine paralel olarak Müslümanlar, başka kültürlerle yüz yüze gelmişler; kendi inançlarına duydukları güvenle diğer medeniyetlerin birikimini Arapçaya kazandırmışlardır. Son dinin temsilcileri ve dönemin son derece güçlü devletinin yurttaşları olarak kültürel düzeyde de üst düzeyde olabilmek adına bu birikimle kendi inançlarını harmanlamış; felsefe, felsefi tasavvuf ve kalam gibi büyük ölçüde akli kullanan bilim dallarını sistemleştirmişlerdir. Sözü edilen disiplinlerin, kadim Yunan, İran ve Hint kökenli dini ve felsefi düşüncelerle ne tür bir etkileşim içine girdiklerine dair literatürde yeterince bilgi bulunmaktadır. Bu makalenin amacı, sözü edilen bilgileri yeniden dile getirmek değil, bu bilimlerin kendilerini kurmada, geliştirme ve dönüştürmede felsefe tarihinin önemine işaret etmektir.

İslam felsefesinin, hem yöntem hem de içerik olarak kadim Yunan felsefesinin, özelde ise Platon, Aristoteles ve Plotinos'un büyük ölçüde etkisinde kaldığı, konunun uzmanlarınca bilinen bir gerçektir. Yöntem söz konusu olduğunda başta Meşşâîler olmak üzere İslâm felsefesinin her akımı mantığa özel bir önem vermişlerdir. Bu bağlamda Fârâbî ve İbn Sînâ, mantığı bütün bilimler için bir “alet/giriş” olarak nitelendirmiş ve hatta kendi başına bir ilim/sanat olarak değerlendirmiştir.⁷ Ayrıca Sühreverdî gibi bilgide sezgiyi önceleyen İsrâkiler⁸ ve nasları temele alarak düşünmeyi önceleyen kalamcılar⁹ bile mantığı görmezlikten gelememiş ve akıl yürütmenin yöntemi olarak kabul etmişlerdir. Öte yandan kadim Yunan felsefesi, yalnızca yöntem değil içerik bakımından da İslâm felsefesini büyük ölçüde belirlemiştir.

Platon, Aristoteles ve Plotinos'un iyi okuru olan biri, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün eserlerini okuduğunda ikinci grubun, ilk grubun etkisi altında kaldığını kolaylıkla fark edebilecektir. Sözgelimi Fârâbî'nin *Platon Felsefesi*, *Aristoteles Felsefesi*, *Platon ile Aristoteles'in Uzlaştırılması* başlıklı üç eseri,¹⁰ İbn Rüşd'ün felsefe külliyyatının önemli kısmının Aristoteles'in eserlerinin şerhi olması,¹¹ İslâm felsefesinin kadim Yunan felsefesine dayandığının en anlaşılır göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Böylece İslâm felsefe literatürünün, kadim Yunan felsefe literatürünün benzerliklerini değil, farklılıklarını bulmanın özel bir çaba gerektirdiği söylenebilir. Plotinos'un sudur teorisi ve Aristoteles'in kozmolojisi olmadan Fârâbî ile İbn Sînâ'nın varlık, Platon'un psikoloji ile siyaset felsefesi, Aristoteles'in bilgi ve erdem anlayışı olmadan sözü edilen üç İslâm filozofunun ahlâk ve siyaset görüşlerini bu biçimde kurmaları mümkün gözükmemektedir. İslâm felsefesinin özgünlüğü meselesi bu makalenin sınırları dışında kalsa da, kadim Yunan felsefesi üzerine İslâm filozoflarının Tanrı, vahiy, peygamberlik ve ahiret gibi dini konuları ustaca eklemlemesi İslâm felsefesinin özgünlüğünün göstergeleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Makalemiz açısından önemli olan husus, günümüzde İslâm felsefesinin birikiminin tarihsel ve özgün yönlerinin doğru bir biçimde anlaşılmasının felsefe tarihine dayandığıdır.¹² Bir başka deyişle İslâm filozoflarının hangi felsefi problemlere cevap aradıklarını, hangi kavramsal araçları kullandıklarını ve hangi düşünce gelenekleriyle etkileşim içinde olduklarını bilmek için felsefe tarihinden destek almak gerekmektedir.

İslâm dünyasındaki tasavvuf düşüncesi, biri pratik ve diğeri teorik olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenebilir. Pratik yanılla tasavvuf; kişisel manevi arınma, ahlaki erdemlerle yetkinleşme ve Tanrı'ya yaklaşma tecrübesine odaklanır ve bu açıdan felsefe birikimiyle daha az bir bağlantıya sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda pisagorcuların manevi bir hayat sürme disiplinleri, kiniklerin, dünya nimetlerine yüz çeviren tutumları, epikürcülerin manevi hazzı önemsemeleri, stoacıları evrenin kaderine razı olup buna uygun bir hayat yaşama istekleri ile tasavvufun pratik uygulamaları ile bir ölçüde benzerlik göstermektedir. Öte yandan tasavvuf düşüncesinin nazari yönü, felsefe birikimi ile çok daha yakından ilişki içindedir.¹³ Özellikle

Felsefesi Eğitimi İlişkisi (Din Eğitimi ve Din Felsefesi İlişkisi Özel Amaçlara Nasıl Yansımali?), *Din ve Felsefe Araştırmaları* 1/2 (Aralık 2018), 117, 127; İbrahim Hızıroğlu - Fatimatüzzehra Yaşar, “İlahiyat – İslami İlimler İkileminde Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Dersleri: Öğrenci Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma” *Felsefe ve İslami İlimler*, ed. Süleyman Taşkın (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2022), 527-530.

⁷ İbrahim Çapak, “Mantık: Tanım ve Önerme”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. Cüneyt Kaya (İstanbul: İsam Yayınları, 12. Basım, 2022), 541, 545-546; Şems İnati, “Mantık”, çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman (İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2. Baskı, 2011), III/35-36.

⁸ Hüseyin Ziyâî, “Şihâbuddin Sühreverdî: İsrâkî Okulunun Kurucusu”, çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman (İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2. Baskı, 2011), II/90-91, 95-97; Hüseyin Ziyâî, “İsrâkî Gelenek”, çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman (İstanbul: Açılımkitap Yayınları, 2. Baskı, 2011), II/141-143.

⁹ Çapak, “Mantık”, 547-549; İnati, “Mantık”, III/38-39 Ali Durusoy, “Felsefenin İslami İlimler İle İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Felsefe ve İslami İlimler*, ed. Süleyman Taşkın (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2022), 17-26.

¹⁰ Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 15 Ağustos 2025).

¹¹ H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 15 Ağustos 2025).

¹² M. Cüneyt Kaya, “Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İsam Yayınları, 12. Basım, 2022), 17-22, 31-33; Cafer Sadık Yaran, “İslam Felsefesinde Eklektisizm Sorunu”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, ed. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021), 73-79.

¹³ İlhan Kutluer, “Üç Perspektif: Kelâm, Felsefe, Tasavvuf”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, ed. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021) 35, 40-42, 46-48.

İbn Arabî'nin metafizik düşüncesi; varlık mertebeleri, ayân-ı sâbite gibi metafizik ve insan-ı kâmil gibi psikolojik-sosyolojik kavramları, Yeni-Platonculuk başta olmak üzere farklı felsefi akımlardan etkilenmiş gözükmektedir.¹⁴

İslâm bilimleri arasında yer alan kelim ile felsefe tarihi arasında karmaşık bir ilişki olduğu söylenebilir. Kelam, özü itibarıyla İslam inanç esaslarını açıklamaya, kanıtlamaya ve karşı eleştirilere karşı bu esasları savunmayı amaçlar. Bu açıdan bakıldığında kelam, büyük ölçüde dinsel ve hatta bir dereceye kadar ideolojik bir bilimdir. Öte yandan kelam, İslam inanç esaslarını gerek kanıtlamak gerekse savunmak isterken, aklî delillerle temellendirmeyi yöntem olarak belirlemiştir. Bu açıdan bakıldığında da kelam, mantık disiplini bir yöntem olarak kullanan felsefi bir nitelik içerir.¹⁵ Kelamın bu ikili yanı, felsefe birikimi ile diyalektik bir ilişkiyi ortaya çıkarmış gözükmektedir.

Kelamda, bir yöntem olarak mantığın kabul edilmesi Gazzâlî'nin etkin çabasıyla mümkün olmuştur. Gazzâlî'nin bu çabasının, Aristoteles'in mantığı sistemleştirme çabasına benzediğini görmek, kelam ile felsefe arasındaki diyalektik ilişkinin çarpıcı örneklerinden biri olarak görülebilir. Aristoteles, doğru bir biçimde akli çıkarımların nasıl kurgulanacağını ve hatalı akıl yürütmelerden nasıl kaçınılacağını göstermek adına bu çıkarım tür ve yollarını, bugün adına mantık dediğimiz bir disiplin haline getirmiştir. Öte yandan Aristoteles, kendinden önceki kadim Yunan filozoflarının, hiçbir biçimde akli çıkarımlara dayanmadıklarını ileri sürmemiştir. Bir filozof olarak Aristoteles, akıl yürütmenin doğru yöntemini bir sisteme kavuşturmuştur. Benzer bir durumun, Gazzâlî ile kendinden önceki kelimciler (mütakaddimûn) arasında da geçerli olduğu söylenebilir. Böylece Gazzâlî, önceki kelimcilerin akıl yürütmelerinin yeterince güçlü olmadığını ileri sürmüş ve daha sistematik bir kelim yapabilmek adına mantığın, bir yöntem olarak kabul edilmesi gerektiğini “mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceği”¹⁶ sözüyle kesin bir dille ifade etmiştir.

Kelamın, Aristoteles ve İslâm Meşşâî filozoflarıyla mantığı bir yöntem olarak belirlenmesinden ortaya çıkan benzerlik, içerik birlikteliğini zorunlu kılmaz. Bu gerçek, kelam ile felsefenin amaçlarının farklılığından kolayca açıklanabilir. Fârâbî'nin de açıkladığı gibi din; “belirli görüşlere” dair bir inançtır¹⁷ ve bu durumda kelam ilminin amacı; belirli inançların açıklanması ve savunması olmaktadır. Nitekim Kelâmın; “Allah'ın zâtından ve sıfatlarından, nübüvvet konularından, başlangıç ve sonuç itibarıyla kâinatın hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilim”¹⁸ şeklinde teknik olarak tanımlanması, kelamın belirli görüşlerle sınırlanmış olduğunu açıkça göstermektedir. Oysa felsefe birikimi, akli temellendirmelere dayandığı sürece hangi görüşlerin benimseneceği ve sistemleştirileceğine dair bir sınırlandırma içermez. Bu temel farklılığa karşın, mütakaddimun ve mütahhirun şeklinde iki ayrı dönem olarak incelenen kelamın, her iki döneminde de felsefe birikiminden içerik bakımından bir ölçüde de olsa etkilendiği görülmektedir.

Gazzâlî öncesi kelam döneminde, atomculuk anlayışı kelam ile felsefe arasındaki etkileşimi ve bu etkileşimin niteliğini göstermek için oldukça ilgi çekici bir örnektir. Demokritos, varlığı atom teorisi ile açıklamış; tanrılar da dahil olmak üzere var olan her şeyin atomlardan meydana geldiğini; atomların mekanik biçimde hareket ettiklerini ileri sürmüştür. Yunan felsefesi ile karşılaşan İslâm kelimcilerinin, Demokritos'un atom teorisini görmezlikten gelmeleri, hatta Tanrı ile evrendeki her şeyin aynı tür maddeden yaratılmış oldukları görüşünü çürütmeye yönelmeleri beklenebilirdi. Öyle anlaşıyor ki en azından bazı mütakaddimun dönemi kelimciler, örtük bir biçimde bu eleştiri noktasını heybelerinde bulundurmalarına karşın Demokritos'un atom teorisini görmezlikten gelmek bir yana kendi varlık teorisi için başlangıç noktaları yapmışlardır. Demokritos'tan ilhamını/kaynağını alan kelimcilerin teorisinde, atomlar (cevher-i ferd), mekanik olarak değil Allah'ın her an yenilenen iradesine göre hareket etmektedir. Bu yaklaşımda atomlar, Allah'ın yalnızca yaratıcılığını değil aynı zamanda evrene her an müdahalesini gösteren unsurlara dönüşmüştür. Demokritos ile bu teoriyi benimseyen kelimciler arasındaki fark, felsefe birikimi ile kelam arasındaki farkı göstermesi bakımından da son derece verimli bir örnektir. Zira Demokritos'ta atomlar kendi başına işleyen bir özerk evren sunarken, kelimcilerdeki atom teorisi, hem yaratılış hem de varlığının devamı için Allah'a olan ihtiyacı vurgulayan bir kurama dönüşmüştür.¹⁹

Ruh/nefis anlayışı bağlamında İslâm felsefesi ile kelam arasındaki etkileşim, felsefe birikimi ile kelam arasındaki ilişkinin bir başka çarpıcı örneği olarak gösterilebilir. Mütakaddimun dönemi kelimciler, tıpkı Sokrates öncesi Yunan filozofları gibi ruhu, cismani bir varlık şeklinde telakki etmişlerdir. Demokritos ve varlık anlayışında onu izleyen Epikürçüler ruhu, daha yetkin atomlardan meydana gelen cismani bir varlık olarak görmüşlerdir. Benzer biçimde Gazzâlî öncesi kelimciler için de ruh, latif

¹⁴ A. E. Affifi, “İbn Arabî”, çev. Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), II/18, 33-34.

¹⁵ Kutluer, “Üç Perspektif”: 35,37-40, 47-48.

¹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2017), 45.

¹⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille* (“Fârâbî'nin Kitâbu'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi” içinde), çev. Fatih Toktaş, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12, (Haziran 2002), 260-261.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 15 Ağustos 2025).

¹⁹ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 357-361.

bir cisimdir.²⁰ Öte yandan Platon, muhtemelen Doğu'nun etkisinde kalarak ruhun, hiçbir maddi unsur içermeyen manevi bir varlık olduğu görüşünü savunmuştur. Platon'un ruh hakkındaki görüşü, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Meşşâî İslâm filozoflarının yanı sıra İşrâkî İslâm filozofları ve mutasavvıflar tarafından da benimsenmiştir. Fârâbî ile İbn Sînâ'yı üç felsefe görüşü sebebiyle küfürle itham eden Gazzâlî, ruh (nefis) söz konusu olduğunda, tabir-i caizse kılıcını kınına sokmakla kalmamış, onların nefis konusundaki görüşlerinin zaten dinden öğrenilen görüşler olduğunu ileri sürerek Platoncu ruh anlayışını kelam literatüründe meşrulaştırmıştır. Bunun sonucu olarak Gazzâlî'den başlayarak müteahhirun kelimacılar eserlerinde Platoncu nefis anlayışını benimsemiş; tasavvufta ise bu anlayış İslâm ahlâk teorilerinin temeline oturtulmuştur.²¹

Sonuç itibarıyla hem İslâm felsefesi ve tasavvuf hem de kelam ilmi, tarihi boyunca kavram, yöntem ve içerik bakımından felsefe birikimi ile çok canlı bir ilişki kurmuştur. Bu dinamik ilişki, İslâm dünyasındaki düşünce geleneğinin doğru biçimde anlaşılması için felsefe tarihinin bilinmesine bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Bir başka deyişle felsefe tarihi; İslâm felsefesi, tasavvuf ve kelam gibi İslâm dünyasındaki düşünce geleneklerin kavramsal çerçevelerini, temel problemlerini ve diğer düşünce gelenekleriyle olan etkileşimini anlama imkânı sağlar.²² Böylece İslâm düşünce mirasının daha bütüncül, daha analitik ve daha eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilebilir. Nitekim bu bağlantıyı konu edinen bir araştırma sorusunda katılımcılar, verdikleri cevaplarla bu hususu teyit etmiştir.²³

3. Felsefe Tarihi Birikiminin Günümüz Sorunlarının Çözümüne Katkısı

Felsefe tarihinin, insanlığın bilgi ve anlam dünyasına günümüzde ve gelecekte ne kazandırabileceği sorunu, biri insanlığın tarihsel birikimi ve diğeri felsefe yapma becerisi olmak üzere iki açıdan incelenebilir. Bu durumda ilk soru; tarih bilgisinin insanlığa sağladığı kazanımın açıklanması üzerine olacaktır. İnsan, bu dünyada yaşayan yüz binlerce türden biridir; ancak kültürü ve medeniyeti olan tek canlıdır. Kendine özgü bilgi edinme ve eylemde bulunma niteliklerine sahip olan insanoğlu, diğer tüm canlılar gibi kendi bireysel ve zamansal yaşamı üzerine odaklanmış olsa da, bu odaklanma, diğer canlıların aksine onun zaman ve mekân algısını sınırlandırmış değildir. Bu nedenle insanoğlu, kendi çağdaş sorunlarını başarılı bir biçimde çözmek adına tarihin birikiminden yararlanmak ister. Çağdaş öğretim ve eğitim programlarında tarih disiplinine yer ayrılmasının gerekçesi; günün gerçek ve geleceğin olası sorunlarını çözmek için geçmişin birikiminden yararlanma ilkesidir. İkinci yön ise felsefe yapma yeteneğine, insanlığın sorunlarını çözmeye katkısına odaklanır.

Bir dilde her kavramın kendine göre bir tarihi bulunur. Bazı kavramlar, tarihi süreç içinde genişlerken bazıları daralır. Felsefenin, ilk başlarda anlamı daha genişken günümüzde bir anlam daralmasına uğrayan bir kavram olduğu söylenebilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Aristoteles'in insanların doğal olarak bilme arzusu peşinde koştukları şeklindeki saptaması, kadim Yunan dünyasında felsefe ile vücut bulmuştur. Yunan dünyasında Thales ile başlayıp Sofistlere kadar geçen sürede Yunan filozofları, evreni oluşturan ana madde arayışı ile varlığa dair bilgi edinmeye gayret göstermişlerdir. Sofistler ile birlikte felsefeye insan sorunu eklenmiş; iyi bir yurttaşın ve devletin nasıl olmasına dair ilgi, ahlak ve siyaset meselelerine yönelmekle sonuçlanmış ve böylece felsefenin kapsamı genişlemiştir. Platon ve Aristoteles ile birlikte felsefe, hem varlık hem de insan sorunlarının belli bir bakış açısı veya yöntemle incelenmenin alanı olarak kendini göstermiştir. Milattan önce beşinci/dördüncü yüzyıllardan modernizmin ortaya çıkmaya başladığı İngiltere'deki sanayi dönemine kadar felsefe, bilim ile eşanlamli olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim en yüksek düzeydeki öğretim diplomasının "PhD" (Latince: Philosophiae Doctor) şeklindeki kısaltması, felsefe ile bilimin eş anlamli olarak görüldüğü günlerin mirası olarak günümüzde de kullanılmaktadır. Avrupa'da modernizmin doğuşu sürecinde bilgi edinme yöntemlerinde ortaya çıkan değişikliklere bağlı olarak öncelikle matematik gibi zihinsel, sonra fizik, kimya, biyoloji gibi doğa, en sonunda da sosyoloji, psikoloji gibi insan bilimleri klasik felsefe ile organik ilişkisini kesmiş ve bağımsız araştırma alanları olarak ortaya çıkmıştır. Bunun anlamı ise felsefenin, ortaçağlara göre kapsamının daralmış olmasıdır. Tarih boyunca geçirdiği bu dönüşümü göz önüne alarak alanı oldukça sınırlandırılmış felsefenin, günümüzün gerçek ve yakın geleceğin olası sorunların çözümüne katkı sağlayabileceği söylenebilir mi?

Bu soruya verilebilecek en kestirme cevaplardan biri, tarihin günümüze ve geleceğin sorunlarını çözmeye sağladığı yarar kadar, felsefenin de fayda vereceği şeklinde olabilir. Dine benzer biçimde felsefe, insanın anlam ve değer arayışına katkı sunan bir bakış açısı sağlar ve bu bakımdan tarih-ötesidir. Bu noktada tarihi olan ise insanın anlam ve değer arayışının içeriğinin değişmesi ve dönüşmesidir. Bu noktada felsefe ile dinin bir farklılığına değinmek gerekmektedir. Din, bir inanç sitemine bağlı olarak insana,

²⁰ Mehmet Dalkılıç, *İslâm Mezheplerinde Ruh*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 187-194, 199, 203-207, 229-231.

²¹ Macid Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu – Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 271, 275-277; Nâcî et-Tikrîfî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyyeti'l-Eflâtûniyye 'inde müfekkiri'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2. Baskı, 1982), 460-463; Toktaş, *Felsefe Eleştirileri*, 158, 162-163.

²² Yıldız, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe Tarihi", 147.

²³ Fatih Toktaş - Yusuf Acuner, "İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Dersleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 17 (2004), 167; Hızıroğlu, "İlahiyat – İslami İlimler İkileminde", 530-531.

tarih-üstü anlam ve değer sağlar. Felsefe ise zamanın ruhunu temele alarak ve onu rasyonelleştirerek bunu önerebilir. Bu, din ile felsefe karşıtlığı doğurabilir, ama her ikisi de insanı, bu dünyanın biyolojik ve toplumsal koşullarına bağlı kalmak zorunda olan bir canlı olmaktan kurtaracaktır. Sözgelimi günümüzde kapitalizm ve/veya komünizm ve/veya nazizmin yönetimine göre konumlanmaya zorlanan insanlık, din ile olduğu kadar felsefe tarihi sayesinde de başka dünyaların mümkün olduğunu görecektir ve böylece varoluşun anlamı, hayatın amacı, mutluluk, ölüm, acı gibi temel varoluşsal sorularına özgün rasyonel temellendirmelere yapabilecektir. Nitekim Roma İmparatorluğu dönemlerinde Stoacılar ile Epikürcüler ve Yeni-Platoncular, devasa boyutlara ulaşan sanayi üretimi ile modernizmin baskısı altında kalan çağımız insanlığına Kierkegaard, Sartre, Jaspers ve Camus gibi varoluşçu filozofların hayatın anlamına ilişkin açıklamaları başka bir dünyanın imkanını göstermesi açısından çok değerlidir. Felsefe Tarihi, bu arayışları ve cevapları sunarak, ilahiyat öğrencilerinin hem kendi varoluşsal sorgulamalarına hem de modern insanın anlam arayışına teolojik ve felsefi perspektiflerden düşünce açıklamaları geliştirmelerine yardımcı olabilecektir. Böylece Felsefe tarihi, yalnızca geçmiş düşüncelerin bir arşivi değil, aynı zamanda insanlığın temel sorularına verilmiş cevapların, geliştirilmiş argümanların ve farklı yaşam biçimlerine dair vizyonların zengin bir kaynağına dönüşmüş olacaktır. İlahiyat fakültesi programında ise felsefe tarihi, ilahiyatta öğrenim görenlerin dinî bilgiyi çağdaş sorunlarla ilişkilendirmelerine ve daha kapsamlı, tutarlı ve uygulanabilir çözümler üretmelerine yardımcı olabilecektir.

Öte yandan felsefe, sadece varoluşsal sorunlarla yetinmez. Toplumsal yaşamın daha iyi kurulabilmesi adına ahlak ve siyasete de ilgi duyar. Böylelikle felsefe tarihi; mutluluk, iyilik, erdem gibi ahlaki ve adalet, özgürlük, eşitlik, sorumluluk gibi siyasi kavramları ve bu kavramların tarih boyunca dönüşümünü göz önünde bulundurulmasını sağlar. Bu kavramsal birikim aracılığıyla sözü edilen kavramlar yalnızca analiz edilmekle kalmaz, aynı zamanda tarihin farklı dönemlerinde bu kavramların uygulanma biçimlerinden doğan sonuçlardan dersler çıkarılmasını ve günümüzün sorunlarını çözmeye dair teorik çerçevelerin kurgulanmasını sağlar. Kavramsal analiz, tarihsel gerçeklik ve teorik çerçeve, günümüzdeki etik, siyasi, sosyal ve teknolojik sorunları anlamak ve sorunlara dair çözüm önerileri geliştirmek adına vazgeçilmez araçlardır. Sözgelimi genetik mühendislik, ötenazi, kürtaj gibi bilimsel ve ahlaki sorunlara dair bir karar verirken İslâm ahlakı, Aristoteles'in erdem etiği, Kant'ın ödev ahlakı veya Bentham ve Mill'in faydacılığı gibi farklı etik teoriler yol gösterici olabilir. Benzer biçimde gelir eşitsizliği, ayrımcılık, göç, küresel adalet gibi çağdaş toplumsal-siyasal sorunlara çözüm sunmak adına Platon'un ideal devletinden Farabi'nin erdemli şehrine, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun toplum sözleşmesi teorilerinden Rawls'un adalet teorisine kadar felsefe tarihindeki zengin siyaset felsefesi yaklaşımlarından yararlanılabilir. Felsefe tarihi, bu teorilerden her birinin temel varsayımlarını, güçlü ve zayıf yönlerini göstermek suretiyle günümüzün ahlaki, toplumsal, siyasi ve bilimsel sorunların hem daha derinlikli biçimde tahlil edilmesini hem de daha geniş perspektifli çözüm önerileri geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Felsefe tarihi lisans dersinin içeriği sayesinde yukarıda değinilen niteliklerle tanışan ve donanan ilahiyat lisans öğrencisi, sadece dinî konularda değil, aynı zamanda çağdaş dünyanın sorunları hakkında da yetkin, sorumlu ve yapıcı bir şekilde düşünebilen ve konuşabilen bireyler olarak topluma olumlu katkılar sağlayacaktır.

Sonuç

Bu makalede, ilahiyat fakülteleri lisans müfredatında yer alan felsefe tarihi dersinin konumu ve işlevi, dersin pedagojik ve düşünsel katkıları bağlamında incelenmiştir. Tartışma boyunca felsefe tarihinin yalnızca geçmiş düşüncelerin aktarımıyla sınırlı olmayan, aynı zamanda kavramsal analiz, akıl yürütme ve eleştirel değerlendirme becerilerini geliştirmeye yönelik bir ders olarak değerlendirilebileceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda felsefe tarihi dersinin ilahiyat lisans programındaki işlevi, öncelikle dersin içerik seçimiyle ilişkilendirilmelidir. Felsefe tarihinin kronolojik bir sıralamayla değil, temel felsefi problemleri göz önüne alan bir içerikle düzenlenmesi, dersin hem öğretim etkinliğini arttırabilir hem de öğrencilerin farklı düşünce sistemleri arasında karşılaştırma yapabilmelerine imkan sağlar. Filozofların akıl yürütme temeli üzerine görüşlerini inşa etmiş olmaları, öğrenciler için bu düşünce yolunu tersten ilerleyerek, söz konusu görüşlerin mantıksal temellerini anlama imkânı sağlar. Öte yandan, bir filozofun bir başka filozof tarafından eleştirilmesi, eleştirilen filozofun savunduğu veya eleştiren filozofun reddettiği görüşün akıl yürütme süreçlerinde bir eksikliğin olup-olmadığını denetleme şeklinde eleştirel bakış açısını geliştirir. İslâm kültür dünyasında Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-tehâfüt*'ü karşıt argümantasyonların mantıksal temellerini keşfetme, görüşlerin temel ilkelerini belirleme açısından çok zengin bir örnektir.

İkinci olarak, ilahiyat fakülteleri programında felsefe tarihi dersi İslam kültür ve düşünce mirasını bütünlüklü bir biçimde anlamaya katkı sağlamasıdır. Buna göre felsefe tarihi hem İslam düşüncesinin temel disiplinleri olan İslâm felsefesi, kelam ve felsefi tasavvufun birbirleriyle hem de bu disiplinlerin her birinin başta felsefe olmak üzere insanlık birikimi ile bağlantılarının keşfedilmesini sağlamasıdır. İlahiyat fakülteleri lisans programlarında felsefe tarihi dersinin üçüncü katkısının, esasen ilk iki katkının yetkinleştirilmesinin mantıksal sonucu olduğu söylenebilir. Lisans öğrencisi ilkin; doğru akıl yürütme yöntemlerini öğrenecek, eleştirel ve analitik düşünme alışkanlığı kazanacak, ikinci olarak hem İslâm düşüncesinin kendi disiplinleri hem de

her birinin insanlığın birikimiyle tarih içinde gerçekleşen karşılıklı etkileşim hususunda bir birikim ve donanım elde edecektir. Bu iki yetkinliğin sonucu ve üçüncü olarak felsefe tarihi dersi aracılığıyla ilahiyat lisans öğrencisi, dinî metinleri anlamak ve yorumlamak süetiyle günümüzün gerçek ve geleceğin olası sorunlarını kavrayabilecek ve bunların çözümüne yönelik perspektifler geliştirebilecektir. Felsefe birikimi ile zenginleştirilen ilahiyat fakültesi programı, ilahiyat lisans öğrencilerine sadece geçmişe odaklanmayan, aynı zamanda moderne ve hatta geleceğe yönelik bir vizyona ilgi duyma yaklaşımı kazandıracaktır. Böylelikle lisans programındaki felsefe tarihi dersinin, yalnızca entelektüel birikim sağlamakla yetinmediği, ayrıca İslâm kültürünün günümüzü ve geleceğini kurgulamada anlamlı katkılar sağlayacağı söylenebilir. Ancak felsefe tarihi dersinin sözü edilen kazanımları sağlaması için çözümlemesi gereken birtakım sorunların bulunduğu da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu sorunlardan biri, felsefe ile felsefe tarihi arasındaki ilişkinin, felsefe aleyhine ve tarih lehine olmak üzere uygun olmayan bir dengede kurulmasıdır. Bu sorunu açık kılmak adına öncelikle, akıl yürütmeye dayalı felsefe ile birikime dayalı tarih arasında ne türden bir ilişkinin kurulması gerektiği hususuna değinmek gerekmektedir. Felsefe, insan zihninin çabasının bir ürünüdür; ele aldığı sorunlar da bu sorunlara yanıt bulma girişi de insana özgü bir beceri olan akıl yürütmeye dayanmaktadır. Genel olarak tarih; geçen her günün kayda geçirilmesinden ibarettir. Bu durumda felsefe tarihinin, kronolojik olarak filozofların görüşlerinin kayda geçirilmesi olduğu söylenebilir. Bu durumda tarihin işlevinin ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Bir disiplin olarak tarihin amacının, sadece yaşanan-öğrenileni bildirmek mi yoksa bunun yanı sıra günümüzü daha doğru biçimde anlama ve yaşamayı sağlamak mı olduğuna dair bir karar vermek gerekmektedir. Eğer ilk şık kabul edilecek olursa, insan belleğinden çok bilgisayar belleklerin, tarihin amacını çok daha iyi gerçekleştireceğinden kuşku duyulmamalıdır. Ancak tarihin amacının, geçmişin birikim aracılığıyla günümüzün ve geleceğimizin sorunlarına olası çözümlerle aydınlatmak olduğu şık kabul edilecek olursa tarih, gerçek sorunlara olası çözümler getirmiş olan bir “içerik havuzu” olarak görülmelidir. Bu yaklaşım felsefe ve felsefe tarihi arasında kurulacak ilişkiye uyarlandığında felsefenin, amaç ve tarihin ise bir araç olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle insan, sadece biyolojik olarak değil zihinsel olarak da canlıdır ve geçmişin sofrasıyla günün açlığı giderilmeyebilir. Doğa ile zihnin farklılığı bu sebebiyle bu analogi, bütünüyle geçerli de değildir. Bu noktada vurgulanmak istenenin, felsefenin amaç ve tarihin bir araç olduğu hususudur. Bununla birlikte, sözü edilen yaklaşımdan aracın değersizliği gibi acele verilen bir sonuca da varılmamalıdır.

Duyuların ve gözlemin verdiği bilgileri önceleyen empirizm ile aklın kurallarına göre anlamayı önceleyen rasyonalizm arasındaki tartışmayı Kant, “kavramsız verinin boş ve duyusuz verinin kör” olduğu deyişiyle dengeli bir çözüme kavuşturmak istemiştir. Buna göre duyu, konumuzla bağlantılı olarak tarih, felsefeye birikim yani bir içerik kazandırma işlevini yerine getirmektedir. Zira insanın aklını kullanabilmesi ve bir sorunu anlaması için malzemeye yani felsefenin tarihsel birikime ihtiyaç duyar.²⁴ Günün sorununu hem anlamak hem de bir çözümünü bulmak adına geçmişin sorunlarını ve bunların nasıl çözüme kavuşturulduğuna dair birikim son derece yardımcı olacaktır.²⁵ Burada dikkat edilmesi gereken felsefe etkinliğin, felsefenin tarihine ihtiyaç duymakla birlikte felsefe tarihinin bir araç disiplin olduğunu gözen kaçırmamaktır.

Bu duyarlılık, felsefe tarihi ders saatlerine ilişkin tartışmalara katkı sağlayacak bir çözüm önerisi sunabilir. İlahiyat fakültelerinin hazırlık hariç dört yıllık lisans programı, yirmi anabilim dalına dağıtılmış olan geniş bir disiplin ağına sahiptir. Klasik İslâmi bilimlerden İslâm kültürüne, felsefeden beşeri bilimlere yayılan bu program içinde felsefe tarihine ayrılan kredinin/ders saatinin ne olması gerektiği tartışmaya açıktır. Nihayetinde ilahiyat fakültelerinin, edebiyat fakültelerinin felsefe bölümü kadar felsefeye yer veremeyecekleri ve zaten yer vermemeleri gereği açıktır. Esasen tarih bölümlerinde dahi, tarihin tamamının öğretim konusu olmadığı tahmin edilebilir bir husustur. Ayrıca yukarıda değinildiği gibi felsefe tarihinin amacı da tarih değil, felsefe yapma becerisini elde etmektir. Bu veriler göz önüne alındığında ilahiyat fakültelerinde felsefe tarihinin kredisi çerçevesinde dönen tartışmaların, dersin içeriğine dair bir yaklaşımla çözülebileceği söylenebilir.

Tarihsel bilgi, tüketilemezdir; tarih bölümlerinde bile tüm tarihi, öğretim programları dahilinde ayrıntılı biçimde incelemek mümkün değildir. Benzer bir sınırlanma felsefe bölümleri için de geçerlidir. Bu durumda ilahiyat fakülteleri lisans programlarında felsefe tarihinin oldukça sınırlı bir içeriğe sahip olacağı gayet açık bir gerçekliktir. Bu noktada önemli olan husus, sözü edilen sınırlandırmanın bir ölçüte göre belirlenmesine gösterilecek özendir. Bu bağlamda felsefe bölümlerinin lisans programının ilk dönemlerinde bulunan felsefeye giriş dersi, bir ölçüt bulma hususunda katkı sağlayabilir. Felsefeye giriş dersi, genellikle, felsefenin temel disiplinlerinin sorularını ve yanıtları sistematik bir biçimde ele alan bir içeriğe sahiptir. Sözü edilen ders, günümüzde ilahiyat fakülteleri lisans programında zorunlu dersler arasına yer almamaktadır. Bu durumun, ilahiyat

24 Necati Demir, “Felsefi Çabada Tarihi Öğretiminin Önemi Üzerine”, *Yedi Aralık Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2024), 8, 11-12.

25 Nuri Adıgüzel, “Günümüz İslam Felsefesinin Sorunları”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, ed. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021), 91-92, 93-96.

fakültelerinde felsefe tarihinin işlenişinin kalitesini oldukça azalttığı söylenebilir.²⁶ Zira felsefenin ne olduğu, temel disiplinlerinde hangi sorun ve konuların bulunduğu ve bunlara yönelik ne türden yaklaşımların geliştirildiği şeklindeki bir alt yapı bilgisi olmaksızın, genellikle Thales'ten başlayan bir felsefe tarihi anlatısının, ilahiyat öğrencisinde felsefe tarihinin ne olduğu ve ne işe yaradığına dair bilincin oluşmasını büyük ölçüde engellediği söylenebilir.

Tarihsel birikimin tüketilemez olmasının bir seçme yapmayı gerektirmesi ve felsefeye giriş dersinin genel bir çerçeve kazandırdığı hususu göz önüne alındığında ilahiyat fakülteleri lisans programında yer alan felsefe tarihinin içeriğinin belirlenmesi hususunda yön verici bir ölçüt önermek mümkün gözükmemektedir. Kanımızca bu ölçüt, felsefeyi sistematik biçimde ele alınırken her disiplinin kendi içinde sorunların ve cevapların gelişimini tarihsel biçimde ele almaktır. Bir başka deyişle, felsefeye giriş için kaleme alınan yazma geleneğinin felsefe tarihi birikiminin eklenmesiyle zenginleştirilen sistematik bir felsefe tarihi yazımıdır.²⁷ İlahiyat fakülteleri lisans öğretimindeki felsefe tarihi öğretimini, sistematik-tarihsel birikim içerikli bir biçime kavuşturmanın, ayrıca bu dersin işlenişindeki bir başka olumsuzluğu ortadan kaldırmaya yardımcı olacağı söylenebilir. Felsefe tarihi gibi tarihsel bilginin baskın olduğu derslerde anlatım tekniği yaygın olarak kullanılmakta ve öğrencilerin çoğu da dersin bu biçimde işlenmesinden dolayı derse ilgilerinin azaldığını belirtmektedirler.²⁸ Buna karşın ilgili konunun sistematik olarak yazılması dersin işlenişini doğrudan etkilemektedir. Zira bir konu ne denli sistematik biçimde ele alınırsa hem konuya ilişkin bilgiler daha kolay kavranmakta hem de öğrencilerin soru-cevap yoluyla tartışmaya katılım oranı artmaktadır. Bu nedenle sistematik bir biçimde felsefe tarihini işlemek, ilahiyat fakültesi lisans öğrencilerinin, makalede dile getirilen felsefe tarihi lisans dersinden beklenen çıktılara ulaşmasına daha fazla imkân sağlayacağı söylenebilir.

26 Yıldız, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe Tarihi", 147-148.

27 Yıldız, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe Tarihi", 148.

28 Fatih Toktaş vd., "Felsefe'li İlahiyat vs. Felsefe'siz İslami İlimler: Türkiye Geneli Öğrenci Anketi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /43 (Haziran 2016), 172-174; Hızıroğlu, "İlahiyat – İslami İlimler İkileminde", 523, 525-526.

Kaynakça | References

- Adıgüzel, Nuri. "Günümüz İslam Felsefesinin Sorunları". *İslam Felsefesinin Sorunları*. ed. Mehmet Vural. 81-96. Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Affifi, A. E. "İbn Arabî". çev. Mustafa Armağan. *İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. M. M. Şerif. II/11-34. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Altaş, Nurullah – Büyük, Celal. "Öğretmen Yetiştiren Kurum Olarak İlahiyat Eğitiminin Genel Hedefleri Altında Din Eğitimi ve Din Felsefesi Eğitimi İlişkisi (Din Eğitimi ve Din Felsefesi İlişkisi Özel Amaçlara Nasıl Yansımali?), *Din ve Felsefe Araştırmaları* 1/2 (Aralık 2018), 115-133.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2. Basım, 1996.
- Çapak, İbrahim. "Mantık: Tanım ve Önerme". *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. Cüneyt Kaya. 541-568. İstanbul: İsam Yayınları, 12. Basım, 2022.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslam Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Demir, Necati. "Felsefi Çabada Tarihi Öğretiminin Önemi Üzerine", *Yedi Aralık Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2024), 6-21.
- Durusoy, Ali. "Felsefenin İslami İlimler İle İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Felsefe ve İslami İlimler*. ed. Süleyman Taşkın. 17-26. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları 2022.
- Fahri, Macid. *İslam Ahlâk Teorileri*. çev. Muammer İskenderoğlu – Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Mille* ("Fârâbî'nin Kitâbu'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi" içinde). çev. Fatih Toktaş, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12 (Haziran 2002), 247-273.
- Gazzâlî. *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Gülveren, Hakan. *Eleştirel Düşünme*. Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık, 2020.
- Heimsoeth, Heinz. *Kant'ın Felsefesi*. çev. Takiyettin Mengüşoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Hızıroğlu, İbrahim – Yaşar, Fatımatüzzehra. "İlahiyat – İslami İlimler İkileminde Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Dersleri: Öğrenci Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma". *Felsefe ve İslami İlimler*. ed. Süleyman Taşkın. 515-542. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları 2022.
- İbn Rüşd, *Faslü'l-mekâl fi mâ beyne'l-hikme ve's-şer'â mine'l-ittisâl* (Felse Din İlişkileri içinde). çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 10. Baskı, 2017.
- İnati, Şems. "Mantık". çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman. III/31-54. İstanbul: Açılımkıtap Yayınları, 2. Baskı, 2011.
- Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 15 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-rusd--torun#1>
- Kaya, M. Cüneyt. "Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 15-36. İstanbul: İsam Yayınları, 12. Basım, 2022.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 15 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>
- Kutluer, İlhan. "Üç Perspektif: Kelâm, Felsefe, Tasavvuf". *İslam Felsefesinin Sorunları*. ed. Mehmet Vural. 31-48. Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- et-Tikrîti, Nâcî. *el-Felsefetü'l-ahlâkiyyeti'l-Eflâtûniyye 'inde müfekkiri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2. Baskı, 1982.
- Toktaş, Fatih – Acuner, Yusuf. "İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Dersleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /17 (2004), 159-176.
- Toktaş, Fatih vd. "Felsefe'li İlahiyat vs. Felsefe'siz İslami İlimler: Türkiye Geneli Öğrenci Anketi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /43 (Haziran 2016), 143-181. <https://doi.org/10.21054/deuifd.282209>
- Toktaş, Fatih. *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Yaran, Cafer Sadık. "İslam Felsefesinde Eklektisizm Sorunu", *İslam Felsefesinin Sorunları*, ed. Mehmet Vural. 63-80. Ankara: Elis Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 15 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam-ilim>
- Yıldız, Ahmet. "İlahiyat Fakülteleri Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı 3. Koordinasyon Toplantısına Dair Bir Değerlendirme". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 145-150.
- Ziyâî, Hüseyin. "İşrâkî Gelenek". çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman. II/117-150. İstanbul: Açılımkıtap Yayınları, 2. Baskı, 2011.
- Ziyâî, Hüseyin. "Şihâbuddin Sühreverdî: İşrâkî Okulunun Kurucusu". çev. Şamil Öçal – Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr – Oliver Leaman. II/83-115. İstanbul: Açılımkıtap Yayınları, 2. Baskı, 2011.